

II. Szász Anna Mária

A FENOMENOLOGIA ÉS A MODERN REGÉNY

A XX. századi regénynek - egyéb jellegzetességei mellett - sajátos vonása a filozófiához való affinitás. Ez természetesen nem azt jelenti, mintha az előző korok regényei mentesek lettek volna mindenfajta filozófémától; ez már csak azért sem lehetséges, mert a regénynek mint világmagyarázat nyújtására törekvő műfajnak lényegénél fogva mindig szüksége volt valamiféle filozófikus szemléletre. Az újabb mozzanat regény és filozófia kapcsolatában az, hogy míg a XVIII-XIX. századi regény szemléleti bázisát a korabeli általános filozófia adta meg - értve ezen valamiféle egyetemes filozófiai rendszert, amely az élet nagy kérdéseire igyekszik választ adni - addig a XX. században a regény kérdésfeltevésében egyes szakfilozófiai kérdéskörökhöz közelít, mint amilyen az ontológia és az ismeretelmélet.

A következőkben megkíséreljük felvázolni, milyen érintkezési pontok fedezhetők fel a XX. századi polgári filozófiák egyik, hatásaiban is jelentős irányzata, az egzisztenciális filozófiák módszertani alapját képező Husserl-féle fenomenológia és a modern regénynek azon válfaja között, amelyet a legprezigiánusabban Kafka és Beckett regényei képviselnek, hangsúlyozva azt, hogy a kérdés kimerítése a legtávolabbról sem áll, mint ahogy nem

is állhat szándékukban, valamint azt, hogy tudatosan nem foglalkozunk a francia új regény és a Merleau-Ponty-féle újabb fenomenológiai irányzat összefüggésének tárgyalásával.

A fenomenológia és a Kafka-, illetve Beckett-féle regény érintkezéséről szólva korántsem akarjuk azt állítani, mintha a két író esetében valamilyen, akár közvetlen, akár közvetett Husserl-hatásról lenne szó, feltételezésünk mindössze az, hogy a század elejétől kezdve egyre nyiltabban jelentkeztek a köztudatban olyan filozófiai alapkérdéseket érintő problémák, mint amilyen a világ ellenállása az ember által megkísérelt racionális rendszerezéssel szemben, valamint az emberi tapasztalás kétértelmisége, s ezek a problémák egyformán foglalkoztatták a filozófusokat és azokat a regényírókat, akik elkezdtek reflektálni a regényeik tárgyát képező nyersanyagról, a valóságról és annak műalkotássá formálásáról. /v.ö. SHANTO, 7-8./

Ismeretelméleti szempontból a polgári filozófiák főkérdése Descartes óta a megismerő szubjektumak és a megismerés tárgyának viszonya. Fenomenológiai megközelítésben ez a kérdés így hangzik: hogyan ismerhető meg a világegyetem a szubjektum korlátozott percepcióján keresztül, a regényirodalomra vonatkoztatva pedig ugyanez a kérdés így vetődik fel: hogyan valósítható meg a valóság ábrázolása az elbeszélő tudat szubjektív szűrőjén keresztül.

Mint ismeretes, a fenomenológia alapvető kérdése a tudás, az ismeret feltételeinek elemzése. A kiinduló pont az a tétel, hogy minden, ami az emberi tudatban megjelenik /jelenség = fenomenon/, konkrét tapasztalásokban jelenik meg, ha tehát az ismeret feltételeit kutatjuk, a tapasztalásokat kell kutatnunk. Ezért a fenomenológia tárgya az emberi tapasztalat és annak struktúrája - de nem a szó empirikus értelmében - célja pedig a tapasztalatok tanulmányozása azzal a céllal, hogy kielemezzük belőlük lényegüket, t.i. a tapasztalatok úgynevezett fenomenológiai tartalmát, azaz a tudat által konstituált empirikus jelenségeket.

Könnyen belátható, hogy ez a követelmény minden további nélkül megfelel annak a regényfajtának, amely a figyelmet a szereplők élményeinek, tapasztalatainak megjelenítésére összpontosítja, amint ezek a tapasztalások tudatukban megjelennek. Ez a XX. századi regény széles körére érvényes, s ettől egymagában nem lesz egy regény fenomenológiai nézőpontú regény. Ha azonban tovább vizsgáljuk a fenomenológia tételezéseit, konkrétabb és kevésbé általános összefüggéseket is találhatunk,

Husserl szerint a fenomenológiai elemzés kiinduló lépése a határozott distinkció-tétel az ún. "természetes szellemi magatartás" és a "filozófiai magatartás" között.

/HUSSERL, 43./ A különbségtétel lényege a következő: a természetes szellemi magatartásban "a világ számunkra a realitás magától értetődő univerzuma, amely állandóan és

kétségtelenül adott ... Erre a világra vonatkoznak ítélteink." /HUSSERL, 44./ s az eleve magától értetődően létező világról való ismereteink bővülése és folytonos korrekciója útján tökéletesednek ismereteink a világról. Röviden és triviálisan kifejezve: a természetes szellemi magatartás magától értetődőnek veszi, hogy a világ van és megismerhető. Husserl ezzel szembeállítja a filozófiai magatartást, amely kérdéssé teszi a megismerést és az ismeretet általában, azt, hogy mit jelent ismerni és mire képes a megismerés; "amely azon reflektál, hogyan lehetséges olyan megismerés, amely tökéletesen találó valamely dologra magára, hogyan bizonyosodhat meg a megismerés afelől, hogy megegyezik-e a magánvaló dolgokkal, hogy találó-e rájuk nézve." /HUSSERL, 27./ Ebből a filozófiai magatartásból szemlélve "az ismeretobjektumok adottsága a megismerésben, ami a természetes gondolkodás számára oly magától értetődő, most rejtéllyé válik." /HUSSERL, 47./

A magatartásoknak ezt a szembeállítását megtaláljuk - mutatis mutandis - Kafka, illetve Beckett regényeiben is. A Kafka-regényeknek általában /itt a Perre és a Kasztélyra gondolunk/ kezdőpontja a hős átlépése az egyik magatartásból a másikba, a hős átvitt értelmű újjászületése, amikor a világhoz való viszonya egycsapásra megváltozik. Mindaz, ami a kritikus pillanatig magától értetődő és kétségtelen volt számára a világban és az életben, rejtéllyé válik; olyan tapasztalatok érik, olyan jelenségek-

kel találja magát szemben, amelyek nem illeszthetők be a tudatában addigi tapasztalásai révén kialakult információrendszerbe, nem helyezhetők el a megfelelő helyre abban az internalizált ismeret-struktúrában, amely biztosítja az újonnan észlelt jelenségek értelmességét. Éppen ezért az új állapotba való átlépés pillanatától kezdve a hős számára a tapasztalások értelmetleneknek tűnnek. /v.ö. STEFFAN, 6./ A metamorfózis a Perben és a Kastélyban azonos módon felébredéssel kezdődik: Josef K. felébredve találkozik a letartóztatási parancsot hozó ismeretlennel, K.-t, a földmérőt Schwarzer megjelenése ébreszti fel az újfajta állapotba. A Beckett-regényekben - az egy Watt kivételével - az új élet kezdete elmosódott. Amikor a hősök megjelennek a regény világában, már régen benne vannak abban az állapotban, amelyben fellépésükkor megismerjük őket: öreg, testi hibásak, fizikailag elnyomorodottak, társadalmonkívüliek, és egész habitusukat a "természetes szellemi beállítódás" szempontjából tekintve abnormalitás jellemzi. Azonban mindegyik figura esetében többször történik utalás a múlt homályába vesző előidőkre, amikor a hős nem olyan volt, mint most. Hogy eredetileg milyen volt, azt sohasem tudjuk meg, Beckett csak sejtetni engedi, hogy valamikor, a meghatározhatatlan múltban a hős normális ember volt, ép fizikummal, ép emberi kapcsolatokkal, környezetéhez való normális viszonyulással.

Az új életfázisban a hősök igyekezete arra irányul, hogy megpróbáljanak tájékozódni az új szituációban, hogy tapasztalataik, észleléseik számára jelentést találjanak. Kafka hősei ezt életösztönből teszik; létükért harcolnak akkor, amikor a régi énjük számára abszurdnak tűnő szituációkat értelmezni próbálják, azért, hogy a megértett szituációhoz szabhassák magatartásukat és cselekvéseiket, s ezen az úton kivédhessék az őket fenyegető veszedelmeket. A Kafka-hősök bizonyos meghatározott cél érdekében kutatják saját helyzetüket. A Beckett-figurák jóval passzívabbak; őket semmiféle konkrét cél nem vezérli, állapotukat adottnak fogadják el, mindössze valamiféle önmagáért való ismeretelméleti kíváncsiság ösztönzi őket arra, hogy megfejtsék tapasztalataik jelentését.

Az értelmezési törekvések alapja egy belső magatartás, amelynek megfelelőjét a Husserl-féle elméletben is megtaláljuk. Eszerint a megismerés vizsgálatakor különbséget kell tenni imaginens tudattartalmak között, amelyek egyedül bizonyossággal adottak a megismerés számára és a tudathoz képest transzcendens tárgyi világ között. A tudattartalmak a transzcendens világra vonatkoznak, mégpedig un. intencionális aktusok formájában. Az intencionalitás egyfelől azt jelenti, hogy a tudat mindig valamiféle tárgyra irányul, másfelől a transzcendens világ dolgai akkor és azzal válnak objektumokká, amikor a megismerés rájuk irányul. A fenomenológiai vizsgálatkor azzal nem foglalkozunk, vajon a transzcendens dolgok re-

álisan, önmagukban adottak-e, hanem úgy tekintjük őket, mint a tudat korrelátumait, kikaposolva, "zárójelbe téve" az empirikus világ létét. Azzal sem foglalkozunk, lehetséges-e megfelelést létesíteni az immanens tudattartalom és a transzcendens világ között, hanem azt vizsgáljuk, hogyan konstituálja az ego a világot a maga intencionális aktusaiban. A tudati aktusok intencionalitása azt is jelenti, hogy a tapasztalatokat nem úgy tekintjük, mint empirikus eseményeket egy természetes világban, hanem mint intencionális struktúrákat, amelyeknek az intencionális aktus ad jelentést, illetve értelmet. Eszerint valamely jelenségnek a rá irányuló tudat ad jelentést, köznyelven kifejezve: a dolgok jelentése az lesz, amelyet az észlelő, tapasztaló tudat ad nekik. Továbbmenve, az is lehetséges, hogy a jelentés-adó aktus következtében értelmet nyert jelenségnek nincs korrelátuma az empirikus világban, azaz a jelentés-adó aktust nem kíséri jelentés-beteljesítő aktus. Ilyenkor a jelentés-adó aktus nem találja tárgyát, nincs beteljesedése. /v.ö. PIVCEVIC, 53./

Ez az ismeretelméleti munkahipotézis olykor implicit, olykor egészen explicit módon megfogalmazódik Kafka- illetve Beckett regényeiben. Egészen általánosan beszélve, a Kafka-történeteket a hős megújuló kísérletei teszik ki, amelyekkel észleletoinek és tapasztalásainak értelmet igyekszik adni. Amikor úgy véli, hogy valamilyen incidens vagy szituáció értelmét megfejtette, ennek a felismerésnek megfelelően cselekszik, azonban esetről-

esetre azt kell tapasztalnia, hogy cselekedete nem a várt következményt hozza. Ez viszont azt mutatja, hogy helyzetinterpretációja nem volt helyes, ezért revízióra szorul. A Kafka-hős élete nem egyéb, mint ilyen revíziók láncolata, amelyeknek az a sajátosságuk, hogy soha nem nyernek igazolást. Bármit is tegyen K., tapasztalatairól és azok értelmezéseiről mindig csak az derül ki, hogy tévesek, az viszont, mi a tapasztalat valódi, objektive érvényes értelme, soha nem tárul fel. /v.ö. STEFFAN, 89./

Ez annak a következménye, hogy a Kafka-regényekben nincs objektív érvénnyel létező világ, a transzcendens világ létezése "zárójelbe van téve", s ezzel megszűnik minden szilárd pont, amelyre a hős tapasztalatait vonatkoztatni lehetne, amelyből kiindulva a tapasztalások igazságértéke verifikálható lenne. Más módon kifejezve: a hős jelentés-adó aktusai nem találják tárgyukat a valóságban, a jelentés-beteljesítő aktus nem megy végbe, mivel a Kafka-regények elemeinek nincs korrelátumuk a valóságban. Csak az önmagára utalt, tiszta tudat létezik, amely - éppen a verifikációs lehetőség híján - tetszőleges jelentést tulajdoníthat saját tapasztalásainak; a tapasztalásoknak nincs önmagukban lévő jelentésük, csak az, amit az értelmező szubjektum tulajdonít nekik saját intenciói szerint. Ennek következtében az értelmezési lehetőségek száma korlátlan, a végtelen számú értelmezés viszont egymás érvényét oltja ki, s így végeredményben a számtalan értelem egybeesik az értelmetlenséggel. Ezen a ponton találkozik

a karkai értelmetlenség az egzisztencializmus nihil-fogalmával, a fenomenológiai racionalizmus az egzisztencialista irracionálizmussal.

Igy áll elő az a fantom-világ, amely Kafka regényeinek sajátos közege. A hős mindig csak saját tudati aktsaival szembesül, mindig csak saját értelmezését érzékeli. A dolgok és az emberek egymagukban nem jelentenek semmit, azzá válnak, amivé ő teszi őket. A hivatal a Perben nem hasonlít semmiféle létező hivatalhoz, azért "Kanzlei", mert Josef K. annak tartja. A kastélyról sem derül ki, hogy valójában milyen, jószerivel negativumokkal van definiálva /"nem volt sem régi lovagvár, sem új diszépület"/, külső alakját úgy nyeri el, ahogyan K. észleli /"egészenben véve a kastély megfelelt K. várakozásainak"/; azért kastély, mert K. annak tartja /"ha az ember nem tudta volna, hogy kastély, városkának lehetett volna tartani."/
/KAFKA, 18./

A Kafka-hősök titokzatos ellenfelek ellen harcolnak. A Perben a harc célja a felmentés, a Kastélyban az elérhetetlen elérése. De végső elemzésben a hősök mindig saját értelmezési tévedéseik ellen harcolnak, küzdelmük célja az, hogy szubjektív értelmezéseiket objektiveknek lássák. A Beschreibung eines Kampfes c. novellában szinte szó szerint fogalmazódik meg ez a vágy: "Kedves uram, mindig olyan kinzó vágyat érzek, hogy úgy lássam a dolgokat, amilyenek lennének, mielőtt megmutatnák magukat nekem. Akkor bizonyára szépek és nyugodtak." /KAFKA, 41./

- Szubjektum és objektum azonosságára törekszenek tehát, s vállalkozásuk azért kilátástalan.

A Kafka-hős magatartásával, cselekedeteivel illusztrálja a filozófiai mondanivalót. Beckett-nél ugyanez a mondanivaló három szinten realizálódik. Először is, de nem a leglényegesebb módon, a cselekményben. A cselekmény szintjén az a mozzanat látszik lényegesnek, hogy a Beckett-regények alapvető pattern-jét a keresés-motivum szolgáltatja. Szempontunkból a jellegzetes kereső-hős Watt, aki tudásért, megvilágosodásért megy Mr. Knott házába. A Watt előtt ottlakó és dolgozó szolgálknak az előidők végtelenjébe visszanyúló sora az örök emberi tudás-keresés szimbolikus kifejezésének fogható fel: a szituáció örök, csak a benne lévő személyek változnak. Watt egy az örökké kereső emberek végtelen láncolatából. "Megvilágosodása" a husserli értelemben - a természetes magatartásból a filozófiai magatartásba való átváltás - a zongorahangoló-incidenssel kezdődik; ennek átélésével kezd összeomlani Watt számára a cognitio lehetősége. A Gall-epizód nyomán dereng fel benne a felismerés, hogy a tapasztalások azt a jelentést hordozzák, amelyet a szubjektum ad nekik s a jelentés objektív tartalmának verifikálására nincs lehetőség, a dolgokat csak úgy ismerhetjük meg, amint azok tudattartalomként megjelennek. Ez az incidens tartalmazza az alapélményt, s a Watt által Mr. Knott házában átélt többi tapasztalás mind variáció erre a témára. "Az incidens fokozatosan elvesztette minden je-

lentését, még a legbetűszerintibb jelentését is ... A külső jelentés törékenysége rossz hatással volt Wattrra, mert arra készítette, hogy más jelentés után keressen ... Mr. Knott házán kívül az ilyen incidensek ismeretlenek voltak, vagy legalább is Watt ezt feltételezte ... És Watt nem tudta elfogadni őket annak, amik talán voltak ... hanem különös természeténél fogva kénytelen volt kutatni, nem azt, hogy mit jelentenek valójában - ennyire nem volt különös a természete -, hanem hogy milyen jelentésre lehet rábírni őket." /BECKETT, 71-72./

S ez már átvezet a második és legfontosabb szintre, ahol a fenomenológiai mondanivaló beépül a Beckett-féle regénybe, t.i. a főszereplő tudatéletének kitergetéséhez. Beckett azt a folyamatot akarja vokalizálni, amikor a tudat birkózik a mentális képekkel és fogalmakká igyekszik átalakítani őket. Ennek során egészen explicit módon fogalmaz meg filozófiai téziseket, amelyekből igazi filozófiai kompendiumot lehetne összeállítani. Így értesülünk arról, hogy a Watt tudatában végbemenő percepciók adnak létet a tárgyaknak, sőt az embereknek is, ezek a percepciók viszont változnak az érzékelő szubjektum változásaitól függően. Ezért van az, hogy Mr. Knott házában egyik nap több lóposó van, a másik nap kevesebb, Mr. Knott megjelenése és öltözete naponta más és más, ezért kóptelen Watt azonosítani a regény végén a meghatározhatatlan figurát, amely az állomás felő közölt, holott nem is azt akarja tudni, "... milyen a fi-

gura a valóságban, hanem azt, aminek a figura tünt."

/BECKETT, 226./ Végső soron felvethető a kérdés, vajon Mr. Knott és egész intézménye nem Watt tudatában létezik-e csak, mindenfajta empirikus korrelátum nélkül.

Beckett egy helyütt meg is fogalmazza ezt a lehetőséget, mondván: "És Mr. Knott ... nem tudott semmit sajátmagáról. És így szüksége volt arra, hogy szem- és fültanúi legyenek ... Nem azért, hogy tudjon, hanem azért, hogy ne szűnjék meg." /BECKETT, 202./ Ami értelmezhető úgy, mint a Berkeley-féle mondás parafrázisa: esse est percipi, azaz, lenni annyi, mint észleltetni. Mr. Knottnak a létet a percipiáló tudat adja, anélkül lehet, hogy nem léteznék.

Watt - a karkai hősökhez hasonlóan - próbál értelmet adni a tapasztalt jelenségeknek, feltevéseket konstruál a dolgok megmagyarázására, de feltevései sorra nem igazolódnak, egyetlen mezzanot, az Erskine szobájában lévő kép kivételével. Itt jegyzi meg a narrátor: "A számtalan feltételezés közül, amelyeket Watt kidolgozott Mr. Knott házában való tartózkodása alatt, ezt az egyetlen igazolták az események." /BECKETT, 129./

A harmadik szint, amelyen a filozófiai mondanivaló érvényesül, a nyelvi-formai közeg. A beckett-i regény jellegzetes sajátossága az aprólékos, kínosan és erőltetetten precíz, a legirrelevánsabb részletekre is kiterjedő leírás. Talán nem tévedés a leírások túlbujánzásában a jelenségek maximális teljességű történeti megragadási

kísérletét látni: az észlelet minden, legcsekélyebb mozzanata is fontos a tudat számára, amely az érzékelésekkel birkózik s - mivel a percepció logika és kritika előtti tevékenység - a megismerésnek ezen a fokán nem tud különbséget tenni lényeges és lényegtelen között.

A másik jellemző vonása Beckett szövegének egy-egy kijelentés lehetséges variációinak végnélküli sorolása. Példaként álljon itt egy szövegrészlet, amely Mr. Knott étkezési szokásairól szól:

1. Mr. Knott volt felelős azért az elrendezésért és tudta, hogy ő a felelős az elrendezésért és tudta, hogy ilyen elrendezés létezik és elégedett volt.
2. Mr. Knott nem volt felelős az elrendezésért, de tudta, ki felelős az elrendezésért, és tudta, hogy ilyen elrendezés létezik és elégedett volt.
3. Mr. Knott felelős volt az elrendezésért és tudta, hogy felelős az elrendezésért, de nem tudta, hogy ilyen elrendezés létezik és elégedett volt. /BECKETT, 186./

Összesen 12 variáció felsorolása következik, annak szavakba foglalására, hogyan igyekszik Watt megfejteni Mr. Knott étkezési rendjét. Elképzelhető, hogy ez a gyakran alkalmazott eljárás, amely stiláris szempontból öncélú, barokkos szózuhatagnak tűnik, azt a mentális folyamatot képezi le, ahogyan Watt egy-egy tapasztalt jelenség logikailag összes lehetséges magyarázatait végigpróbálja, habár annak eldöntésére sohasem kerül sor, melyik magya-

rázat a helyes. /Csupán zárójelben jegyezzük meg, mint további vizsgálódást igénylő megállapítást, hogy a folyamat mondatokba rögzítése első megközelítésben Wittgenstein sémájára emlékeztet, amely egy tényállás fennállásának és nem-fennállásának kombinációs lehetőségeit, illetve az ezeknek megfelelő elemi mondatok "igazságlehetőségeit" foglalja táblázatba oly módon, hogy ugyanazon a mondasémán belül felsorolja a benne foglalt "igaz" és "téves" tartalmak összes lehetséges kombinációit:

p q r

W W W

F W W

W F W

W W F

F F W

F W F

W F F

F F F

p q r = mondatséma

W = wahr /igaz/

F = falsch /téves/

Wittgenstein további következtetése szerint "Az összes igaz elemi mondatok megadása tökéletesen leírja a világot. A világot tökéletesen leírja az összes elemi mondat megadása plusz annak megadása, közülük melyek igazak és melyek tévesek." /WITTGENSTEIN, 51./ A Boekott-hős a

maga módján nemkülönben a világ leírására törekszik, a buktató viszont számára éppen abból adódik, hogy nincs módja annak verifikálására, az adott elemi mondatkombinációk közül melyek az "igazak".

Mindezzel azt kívántuk bizonyítani, hogy a Kafka-regények és Beckett Watt-ja ismeretelméleti problémákat igyekszik művészileg megformálni, a megismerés lehetőségeit firtatja s ebben a törekvésében az észlelést, a tapasztalás folyamatát helyezi az ábrázolás középpontjába. Ebben tökéletesen találkozik a fenomenológia célkitűzésével, amely azt tartja, hogy a megismerés vizsgálatakor vissza kell térnünk a tapasztalás evidenciájához, kikapcsolva minden korábbi filozófiai rendszert, tartózkodva minden előzőleg felállított filozófia nézőpontjától, tehát prekoncepiált kritikai ítéletek nélkül kell vizsgálnunk a tapasztalatokat. Ez a fenomenológiai magatartás érvényesül a tárgyalt regények elbeszélői részéről: a narrátor mindenfajta értelmező-magyarázó beavatkozás nélkül jeleníti meg a szereplők mentális folyamatait. Mindez megítélésünk szerint indokoltá teszi, hogy a vizsgált regények esetében fenomenológiai nézőpontú regényről beszéljünk.

I r o d a l o m

- E. Husserl: Válogatott tanulmányok /Vajda M. szerk./
Bp. 1972.
- E. Pivoevic: Husserl and Phenomenology, London, 1970.
- L. Wittgenstein: Tractatus logico-philosophicus, Frankfurt
a.M. 1963.
- F. Kafka: Das Schloss, Berlin, 1935.
- F. Kafka: Beschreibung eines Kampfes, New York, 1946.
- S. Beckett: Watt, Harmondsworth/Penguin/, 1975.
- R. Coim: Back to Beckett, Princeton, 1973.
- R. Elovaara: The Problem of Identity in S. Beckett's
Prose, Diss. Helsinki, 1976.
- J. Fletcher: The Novels of S. Deckett, London, 1964.
- J. B. Honegger: Das Phänonem der Angst bei F. Kafka,
Berlin, 1975.
- J. Steffan: Darstellung und Wahrnehmung der Wirklich-
keit in F. Kafkas Romanen, Nürnberg, 1959.
- G. H. Shanto: Narrative Consciousness, Austin-London,
1972.